

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ЯК ПРОЯВ ЗАКОНІВ ДІАЛЕКТИКИ

Шершель О.В.,

*аспірантка кафедри філософії права та юридичної логіки
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0874-3138*

Шершель О.В. Обмеження прав і свобод людини як прояв законів діалектики.

У статті презюмується, що встановлені в законі обмеження прав і свобод повинні бути легітимними, в іншому разі право розглядається як інструмент пануючої ідеології. Відзначається, що розвиток системи прав людини відбувається шляхом розширення можливостей і відповідно зменшується обсяг їх обмежень. Водночас, перефразуючи загальновідомий вислів, можна сказати, що свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої, що часто призводить до конфлікту їх інтересів. Знайти баланс інтересів людини з суспільними інтересами, узгодити їх, при встановленні обмежень прав і свобод, дотримуючись принципу справедливості якнайкраще дозволяє діалектика, яка є вченням про найбільш загальні закономірності і закони розвитку. Водночас, з огляду на те, що справедливість є явищем трансцендентним, і, як то кажуть, справедливість має в собі елемент несправедливості, дослідження правомірності обмеження прав і свобод людини здійснюється з огляду на дотримання принципу пропорційності, який є виявом справедливості. Пропорційними можуть бути лише найменш обтяжливі для прав і свобод осіб обмеження, які не порушують сутність прав і свобод людини. Сутність прав і свобод людини – це їх якісна характеристика, яка визначає їх місце (цінність) в системі інших прав людини. Виокремити сутність прав і свобод людини, визначити той обсяг можливостей, який є необхідним для нормального функціонування людини в суспільстві, покликаний «образ людини», який формують конституційні цінності і конституційні права і свободи. Важливим у цьому аспекті є припис частини першої статті 3 Конституції України, за яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Особливу увагу слід приділити такій цінності, як людська гідність. Сутність права і свобод особи виявляється в змісті та обсязі права. Порушення сутності права визначається у конкретному випадку обмеження прав і свобод людини, виходячи з «образу людини». Лише у разі обмеження складових права, гарантованих Конституцією України, відбувається неправомірне порушення права особи.

Ключові слова. Обмеження прав людини, образ людини, справедливість, пропорційність, сутність права.

Shershel O.V. Limitation of human rights and freedoms as a manifestation of the laws of dialectics.

The article assumes that the limitations of rights and freedoms established by law must be legitimate, if this is not the case, the law is considered as a tool of the ruling ideology. The development of the system of human rights takes place by expanding the possibilities for their implementation, and accordingly, the volume of restrictions on human rights and freedoms decreases. At the same time, paraphrasing a well-known saying, one can say that the freedom of one person ends where the freedom of another begins, which often leads to a conflict of their interests. Establishing limitations on human rights and freedoms is necessary to reconcile the conflicting interests of the individual, other people, society and the state. Dialectic, which recognizes the general connection and interdependence of phenomena, allows to overcome and find a balance of interests when establishing limitations of rights and freedoms, observing the principle of justice. At the same time, given that justice is a transcendent phenomenon and has an element of injustice, the study of the legality of limiting human rights and freedoms is carried out in view of the observance of the principle of proportionality, which is a manifestation of justice. At the

same time, only the least onerous limitations for the rights and freedoms of individuals, which do not violate the essence of human rights, can be proportional. The essence of a human right is its qualitative characteristic, which determines the place of the right in the system of other human rights, its value for a person. The image of a person, which is formed by constitutional values and constitutional rights and freedoms, allows to single out the essence of a specific right of an individual, and to determine the scope of opportunities that is necessary for the normal existence of a person in society. Important in this aspect is the prescription of the first part of Article 3 of the Constitution of Ukraine, according to which a person, his life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized as the highest social value in Ukraine. Special attention should be paid to such a value as human dignity. The image of a person's right and freedom is fixed in the content and scope. Violation of the essence of the right is determined in a specific case of restriction of human rights and freedoms based on the «image of a person». Only in the case of restriction of the components of the right guaranteed by the Constitution of Ukraine, there is an unlawful violation of the right of a person.

Key words. Limitation of human rights, the image of a person, justice, proportionality, the essence of law.

Постановка проблеми. Свобода однієї людини обмежується свободою іншої, що призводить до конфлікту. Врівноважити їхні інтереси покликані встановлені в законі обмеження прав і свобод людини.

Проте, якщо обмеження прав і свобод особи встановлюється законодавцем виключно з політичних, економічних, конформістських причини, тоді право розглядається виключно як інструмент відповідної ідеології. У такому разі й справедливість втручання у права і свободи людини буде оцінюватися тим, хто ухвалює закони, і відповідно змістовне наповнення справедливості змінюватиметься зі зміною влади. Як свідчить історія, це неминуче призводить до протистоянь у суспільстві, анархії, революцій. А отже надзвичайно важливо, щоб встановлені у законі обмеження прав і свобод людини були легітимними.

Мета статті – дослідити, застосовуючи закони та принципи діалектики, питання щодо меж втручання органів державної влади у права і свободи людини та запропонувати критерії та підстави визначення правомірності їх обмежень.

Стан опрацювання проблематики. Діалектика як методологія пізнання права неодноразово використовувалось у працях Колич О.І., Костицького М.В., Кушакової-Костицької Н.В., Мережко О.О., Скакуна О.Ф.

Виклад основного матеріалу. Діалектичний підхід до аналізу соціальних і юридичних явищ не є винятковим чи є єдиновірним. Але він дає змогу пізнати соціальну і правову реальність у цілісності, розвитку, суперечностях [1, с. 47]. Особливість діалектичного мислення проявляється у тому, що явища та процеси розглядаються з точки зору їх системної цілісності та взаємозв'язку, у єдності протилежностей, у постійній динаміці розвитку [2, с. 47].

Так, розвиток системи прав людини відбувається шляхом розширення можливостей щодо їх реалізації, і, відповідно, зменшується обсяг обмежень прав і свобод людини. Окремі права людини нового покоління виникають в умовах конфлікту моральних цінностей, які традиційно тлумачились протягом століть, і технологічних можливостей. Так, характерними є нові підходи до визначення материнства, сім'ї, порядку зародження життя (клонування).

Разом з цим, досягнення у сфері інформаційних технологій, розширюючи можливості щодо реалізації права на інформацію, фактично обмежують інші права, приміром, право на недоторканість особистого життя.

Це, в свою чергу, потребує дослідження справедливості встановлених обмежень прав і свобод людини.

Як відзначають науковці, справедливість – ідеальна сторона права. Так, здійснюючи діалектичний аналіз права на прикладі тріади А. Фіхте (тезис – антитезис – синтез), О. Мережко відзначає, що свобода – це тезис, антитезис – рівність, адже свобода в суспільстві серед вільних суб'єктів неможлива без рівності, так само як і справжня рівність неможлива без свободи. Синтезом свободи і рівності є справедливість як морально-правова справедливість [3, с. 177]. Говорячи про діалектичний взаємозв'язок справедливості і права, Н. Шелевер наголошує: ідеї справедливості, закріплені в праві, дістають властивість нормативності; у свою чергу, саме право стає справедливим і морально обґрунтованим [4, с. 115].

Водночас, оцінити і «виміряти» дотримання справедливості при обмеженні прав і свобод людини на практиці важко, а скоріше неможливо, з огляду на багатоаспектність, динамічність цього поняття, його відносність, адже справедливість містить у собі елементи несправедливості. Особливо це ускладнюється, коли законодавець вдається при правовому регулюванні до позитивної дискримінації.

А отже, оскільки справедливість є явищем більшою мірою трансцендентним, і принцип пропорційності є його об'єктивним вираженням, принцип пропорційності може виступати засобом юридичної аргументації та підлягає застосуванню під час здійснення правотворчої діяльності і правозастосування та, відповідно, під час здійснення правосуддя [5, с. 57].

В основу принципу пропорційності покладена ідея, згідно з якою загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи [6, с. 166].

Конституційний Суд України, вказуючи на те, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними, наголошує, що вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими (*Рішення від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016*); при обмеженні права (...) в інтересах суспільства пропорційними можуть вважатися такі заходи, які є менш обтяжливими для прав і свобод приватних осіб з-поміж усіх доступних для застосування заходів (*Рішення від 5 червня 2019 року № 3-р(І)/2019*).

Європейський суд з прав людини, визначаючи пропорційність втручання держави у права особи, відповідає на питання чи було дотримано необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами. Пропорційність слід вбачати також у тому, що шкода, яка повинна попереджатися обмеженням свободи, має бути набагато значнішою, ніж шкода, яку зазнають громадянська чи окрема людина через таке обмеження [7, с. 295].

Водночас обмеження прав і свобод людини в державі залежить від багатьох чинників – обмеженість ресурсів, рівень демократичного розвитку, стан науково-технічного прогресу, тож виникає законмірне питання, де та межа, коли обмеження прав і свобод людини буде вважатися неправомірним.

Природний підхід до обмеження прав і свобод людини презюмує встановлення обмежень, не порушуючи сутність прав людини. Як неодноразово вказував Конституційний Суд України, сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена (*Рішення від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005*).

Визначення сутності права людини неможливе без встановлення природи людини, її потреб, можливостей, інтересів, враховуючи біологічні, психологічні та соціальні аспекти. При цьому, важливою є діалектика індивідуального і соціального, адже поза соціумом людина не може реалізувати більшість своїх можливостей і потреб.

Вирізняють дескриптивний, атрибутивний та сутнісний підходи до визначення людини. Останній полягає в намаганні розкрити сутність людини і таким чином сформулювати універсальну концепцію людини [8, с. 37–42].

Виокремити сутність конкретного права особи і визначити той обсяг можливостей, який є необхідним для її нормального функціонування в суспільстві дозволяє «образ людини». Але у різних державах різний рівень економічного розвитку, у кожної людини свої потреби і можливості.

Тож важливим тут є застереження Г. Радбуха про те, що правовий порядок не може бути пристосований до фактичної, реальної людської істоти, до її особливостей і настроїв, до її точковості; від емпірично конкретної окремої людини дорога не веде до правового порядку. Якщо хтось, як М. Штірнер, починає з унікального «індивіда», можна логічно, як і він, закінчити лише анархізмом. А загальний правовий принцип повинен, скоріше, бути спрямований на загальний тип індивідуальної людської істоти [9, с. 673].

Існує декілька підходів до формування «образу людини». Згідно запропонованого Е. Лампе («негативне природне право») беруться до уваги антропологічні базові потреби та інтереси. Схожий підхід пропонує концепція «мінімуму природного права», яка полягає у виявленні елементарних умов людського буття, за Г. Хартом буття людини характеризується обмеженим альтруїзмом, обмеженою силою волі, обмеженими ресурсами та обмеженим розумінням. За Дж. Ролзом, який аналізує природні та соціальні «основні блага», усі люди хочуть володіти та користуватися такими основними благами незалежно від особистих цілей, які можуть суттєво відрізнятися. В. Брюггер виокремив 5 елементів «образу людини»: самовизначення, значущість, відповідальність, захист і спосіб життя [10, с. 138–139].

Науковці відзначають, що «образ людини» в концепції В. Брюггера, як і взагалі в сучасній німецькій юридичній науці і практиці, є не абстрактним, а реально «працюючим» в судовій практиці. Так, в практиці Федерального Конституційного Суду ФРН, представленою в декількох важливих справах, використано «образ людини», який закладено в Конституції ФРН, для того, щоб роз'яснити сторонам по справі і суспільству в цілому підстави, завдяки яким суду вдалось досягти балансу між конкуруючими приватними інтересами та між приватними та публічними інтересами [11, с. 101].

«Образ людини» визначається, виходячи з її потреб (фізичних, моральних, духовних, матеріальних), можливостей, наданих для того, щоб вона могла реалізовувати свої здібності і безпечно жити як біологічна і соціальна особа.

Федеральний Конституційний Суд Німеччини вказував, що «гарантоване Конституцією право на гідний мінімальний рівень життя охоплює засоби, які є доконечно потрібними для забезпечення як фізичного існування людини, так і мінімальної участі в соціальному, культурному і політичному житті. Законодавець має простір обдумування в оцінці того, які саме потреби є доконечними для забезпечення гідного мінімального існування» [рішення від 27 липня 2016 року, № BVerfGE 142, 353-388, 2 «а» (36)].

На це рішення міститься посилання в Рішенні Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(П)/2023. У цьому Рішенні вказано, що «соціальна держава [...] зобов'язана гарантувати в повному обсязі на законодавчому рівні прожитковий мінімум як мінімальний стандарт базового соціального захисту людини від бідності, який є непорушним і належить до складників сутнісного змісту вказаних конституційних прав».

Отже, сутнісний зміст відповідного права може бути певним чином вирахована. Недаремно існують такі поняття як прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата і навіть індекси щастя.

У нашій державі «образ людини» формують її основні прав і свободи, закріплені в Конституції України, конституційні цінності. За частиною першою статті 3 Основного Закону України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

Особливу увагу слід приділити такій цінності як людська гідність. Вчені відзначають, що людська гідність як багатоаспектна цінність людини глибоко проникає у зміст права, а тому властивості, що характеризують та визначають людську гідність, складають онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу [12, с. 31]. Право на повагу до людської гідності практично в усіх конституційних системах є абсолютним, а людська гідність визнається сутнісним змістом, «ядром» кожного конституційного права [13, с. 29]. Людська гідність є важливою антропосоціокультурною цінністю кожної людини, джерелом її природного права на соціальний захист [14, с. 132].

Сутність права особи «фіксується» в змісті та обсязі права. Конституція України у частині третій статті 22 вказує на недопустимість при прийнятті законів звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Порушення сутності права визначається у конкретному випадку обмеження прав і свобод людини, виходячи з «образу людини». Лише у разі обмеження складових права, гарантованих Конституцією України, відбувається неправомірне порушення права особи. Так, зокрема, право на соціальний захист має багато складових. Ті з них, які гарантуються Конституцією України (право на пенсію тощо), не можуть бути обмежені. Водночас скасування інших складових цього права (зокрема, право на вихід на пенсію у певному віці), які не захищаються Основним Законом України, не порушує сутність цього конституційного права.

Приміром, Конституційний Суд України, розглядаючи питання соціального захисту осіб, зазначив, що право громадян на соціальний захист є комплексним, його зміст визначають як Конституція, так і закони України, «інші складові права на соціальний захист, не конкретизовані в частині першій статті 46 Основного Закону України або в інших його статтях, визначає Верховна Рада України шляхом ухвалення законів, тому вона може змінити, скасувати або поновити їх при формуванні соціальної політики держави за умови дотримання конституційних норм та принципів» (Рішення від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018); «тобто в інших випадках, не передбачених у Конституції України, законодавець може встановлювати та змінювати види, форми соціальної допомоги. Держава має широкий обсяг дискреційних повноважень щодо запровадження чи зміни [...] видів соціальних виплат, що не визначені та не конкретизовані у Конституції України» (Рішення від 22 квітня 2020 року № 3-р(І)/2020).

Обмеження прав і свобод відбувається не лише у випадку їх неправомірного встановлення, але й якщо законодавець не врегулював механізм реалізації відповідного права. У Рішенні від 24 квітня 2018 року № 3-р/2018 Конституційний Суд України зазначив, що право людини на повагу до її гідності, як і її право на життя, є невід'ємним, невідчужуваним, непорушним та підлягає безумовному захисту з боку держави; у статтях 27, 28 Конституції України інституціалізовано не лише негативний обов'язок держави утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності, а й позитивний обов'язок держави, який полягає, зокрема, в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання.

Висновки. Необхідність знаходження компромісу між інтересами людини та суспільства, конфлікт між якими природньо виникає при здійсненні правового регулювання суспільних відносин, а також динаміка розвитку системи прав людини шляхом розширення можливостей їх реалізації потребують дослідження теми обмежень прав і свобод людини з точки зору діалектики.

Діалектичний підхід дозволяє запропонувати визначення сутності права людини, яка не повинна порушуватися у разі запровадження обмежень прав людини. Сутність права особи відображає міра свободи людини, обсяг та зміст існуючого права, а також його місце (цінність) у системі інших прав.

«Образ людини» формують, зокрема, її конституційні права і свободи та конституційні цінності, і саме «образ людини» дозволяє виокремити сутність права особи. Фундаментальні права особи, їх складові визначені як в Конституції України, так і в законах. Неправомірне обмеження прав і свобод людини відбувається виключно у разі скасування/зміни складових права, гарантованих Конституцією України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Костицький М.В., Кушакова-Костицька Н.В. Спроба діалектичного підходу до соціального та юридичного аналізу корупції. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі матеріали VII Міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 8–9 груд. 2022 р.)* / Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 47–51.
2. Колич О.І. Детермінанти діалектики у праві: окремі аспекти. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 45–51.
3. Мережко О.О. Діалектика права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 177–180.
4. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 89. С. 113–118. doi.org/10.32837/apdp.v0i89.3199.
5. Ромашко А.О. Сучасні тенденції застосування принципу пропорційності у судовій практиці. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3, с. 57–61. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2019.09.
6. Козюбра М.І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Х.: Право*, 2008. 365 с.
7. Погребняк С.П. Принцип пропорційності в Українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.)*. Одеса: Фенікс, 2012, с. 294–310.
8. Бігун В.С. Людина в праві та науках про право: три загальнонаукові підходи до де-фініції. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): матер. I Всеукр. круглого столу, 16–17 верес. 2005 р.* Львів, 2006. с. 37–42.
9. Gustav Radbruch. Law's Image of the Human. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2020. Vol. 40, № 4, р. 667–681. DOI: 10.1093/ojls/gqaa026.
10. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. . 2003. Т. 1. С. 136–146.
11. Максимов С.І. Антропологічні основи права. *Щорічник українського права*. 2014. № 6, с. 95–104.
12. Гришук О.В., Попов Д.І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.

13. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Право України*. 2018. № 9. С. 29–40.
14. Орловський О.Я., Боднарук М.І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. 2021. № 67, с. 129–133. doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26.